

יעקב ברנאי, המראה של אירופה: פרקים בתולדות הקהילה היהודית באזמיר במאות השבע־עשרה והשמונה־עשרה, ירושלים: כרמל, תשע"ה, 433 עמ'

ספר זה, שמוקדש לקהילת אזמיר, מתווסף למחקרי יסוד על יהודי האימפריה העות'מאנית שיצאו לאור בדור האחרון. הספר הוא פרי מחקר ממושך של פרופ' יעקב ברנאי, שמחקריו על יהודי האימפריה העות'מאנית שנכתבו בעשרות השנים האחרונות, ובכללם ספריו 'יהודי ארץ־ישראל במאה הי"ח בחסות פקידי קושטא', 'יהודי איזמיר במאה התשע־עשרה' (נכתב יחד עם חיים גרבר) ו'שבתאות: היבטים חברתיים'¹, הם מאבני היסוד של המחקר ההיסטורי.

הספר מחולק לשלושה שערים וכולל שנים עשר מאמרים – תשעה מהם כבר פורסמו בכמות שונות וזכו עתה לההדרה ושלושה מאמרים חדשים. נוסף על כך הדפיס המחבר בנספחים שורת תעודות חשובות לתולדות יהודי אזמיר. ברנאי השתמש בספרות המחקר הענפה שנכתבה על אזמיר ועל ערי אנטוליה האחרות ועל חיי הכלכלה בעיר, כגון מחקריהם של נג'מי אולקר (Necmi Ulker) ושל דניאל גופמן, ובד בבד עיין בספרות המחקר על יהודי אזמיר, כגון מחקריהם של גרשם שלום, דוד תמר ואליעזר בשן, על מנת להאיר את תולדות החברה היהודית, את החיים הקהילתיים, את מוסד הרבנות, את השבתאות ואת הקשרים עם קהילות ארץ־ישראל לאורך המאות השבע עשרה והשמונה עשרה. המחבר בדק ביסודיות את המקורות היהודיים ברפוסים ובכתבי יד, לצד מקורות לא־יהודיים, והוא מצטט מהם קטעים רבים, מעלה השערות בעלות משקל, ומנתח ביסודיות תהליכים חברתיים וכלכליים שהתחוללו באזמיר ובקהילה היהודית בעיר. הוא משתמש בעיקר בשאלות

1 יעקב ברנאי, יהודי ארץ־ישראל במאה הי"ח: בחסות פקידי קושטא, ירושלים תשמ"ב; חיים גרבר ויעקב ברנאי, יהודי איזמיר במאה התשע־עשרה: תעודות תורכיות מארכיון בית־הדין השרעי, ירושלים תשמ"ה; יעקב ברנאי, שבתאות: היבטים חברתיים, ירושלים תשס"א.

ותשובות, בדרשות, בספרי תקנות ובפנקס 'פקידי ארץ-ישראל' בקושטא, וכן מביא חומר תיעודי חשוב מספרות הנוסעים, מכרוניקות ורשימות מסעות/מאניות, ממפקדי אוכלוסין וממסמכי קונסולים אירופיים ועוד.

השער הראשון של הספר דן באזמיר ובקהילה היהודית. אזמיר, עיר יפה שצמחה מאז המאה השש עשרה, הייתה במאות השבע עשרה והשמונה עשרה לעיר מסחר בין-לאומי משגשגת, פעל בה נמל שוקק, ואוכלוסייתה הייתה מגוונת. המחבר משרטט את דרכי הצמיחה של העיר, שהייתה בעלת אופי אירופי ולוונטני כאחד, כרקע להבנת צמיחתה של הקהילה היהודית במקום. הוא מבליט את השפעתם של שורת מאורעות קיצוניים – רעש האדמה בשנת 1688, שמתו בו 400 יהודים, השרפה בשנת 1772 והמגפות הרבות שפקדו את העיר – על התפתחות הקהילה. לכל אורך הספר הוא מדגיש שאזמיר הייתה בעיקר עיר מסחר, ושלמרות החכמים הרבים שחיו בה היא לא התחרתה בסלוניקי ובאסטאנבול על התואר עיר של תורה. בצדק מקדיש המחבר מקום נרחב לחיי המסחר בעיר ולמקומם של היהודים בכלכלה העירונית ובחברה הסובבת אותם. הוא מתאר בהרחבה את הפיתוח העצום של המסחר בעיר במאה השבע עשרה, את מאות הסוחרים הפרנקים שבאו מאירופה, ואת הפרנקוס, היהודים שרובם היו ממוצא פורטוגלי, ושזכו לחופש רב בחסות משטר הקפיטולציות. הוא מראה כי בגלל האירופים הרבים שחיו באזמיר התחוללו בה תהליכים כלכליים שונים ונמרצים מאלו שהיו בערים אחרות באימפריה העות'מאנית. האירופים שבאזמיר קיימו קשר הדוק עם הסוחרים, המתווכים, התורגמנים והמוכסים היהודים. תהליכים אלה תרמו לשגשוג הקהילה היהודית. המחבר אף מדגיש שהיהודים כמעט לא עסקו בתעשייה עד המאה השמונה עשרה, ומנגד מבליט את חלקם של עשירי העיר היהודים במסחר. האירופים באזמיר העריכו את כוחם של היהודים ואת כישוריהם, אולם אף שהיו להם קשרים כלכליים עמום, ברנאי מגיע למסקנה שדימוים של היהודים בעיניהם היה שלילי.

המחבר מראה כי בדרך כלל זכתה הקהילה היהודית באזמיר ליחס סובלני והוגן מצד השלטונות, וכי יהודי העיר היו פונים לערכאות המוסלמיות. הוא קובע שהמפגשים החברתיים בין יהודים לנכרים הביאו לירידה בערכה של המסגרת הדתית אך לא להיחלשותה של המסגרת הקהילתית – זו נשמרה בדרך כלל, בגלל אופייה של החברה באימפריה העות'מאנית, שדגלה בהפרדת העדות הדתיות אלה מאלה. הוא גם עומד על ההשפעות הרדיוות והמתחים ששררו בין הקבוצות היהודיות לבין עצמן ובינן לבין החברה הסובבת אותן. לאורך הספר ברנאי מתאר את החברה היהודית בעיר כחברה תוססת והטרוגנית מאוד מבחינת מוצא ומבליט את מלחמת המעמדות בקהילה,

שהגיעה לשיאה במחציתה השנייה של המאה השמונה עשרה ובמאה התשע עשרה. דיון זה הוא מבוא מאלף למחלוקות שהיו בקהילה במאה התשע עשרה, ושנדונו בהרחבה במחקריהם של אבנר לוי ורחל סבע-וולף.²

המחבר מגיע למסקנה שהמסורת על ייסוד הקהילה בשנת 1569 נכונה. הוא דן בגלי ההגירה היהודית לעיר מערי אנטוליה, מסלוניקי וממקומות אחרים, ומבהיר שלאנוסי פורטוגל היה חלק חשוב בייסוס הקהילה במאה השבע עשרה. הקהילה צמחה במאה השבע עשרה בשל התפתחות הנמל וההתפתחות הנמרצת של חברות הלונט. המהגרים הקימו באזמיר קהלים נפרדים, שנברלו זה מזה במנהגים דתיים ובהנהגות קהל, כגון במיטוי. הדיון הנרחב בכל אחד משבעת קהלי העיר מוביל את ברנאי למסקנה ששיטת הקהלים באזמיר במאה השבע עשרה הייתה שונה מן השיטה שהייתה קיימת בקהילות אחרות במאה השש עשרה – למעט קהל פורטוגל לא נשאו קהלים שם מקום או עדה, וכנראה הם נוסדו על ידי מהגרים ממקומות שונים שהתערבבו אלה באלה. במאות הבאות נוספו עוד קהלים. מכאן הדרך להשערה 'שהיהדות העות'מאנית במאה השבע-עשרה כבר לא נחלקה על פי המוצא, ואף לא ייחסה לו חשיבות עליונה, אלא על פי חלוקה חברתית אחרת, כמו אסכולות של הלכה ומנהג, ועוד יותר מזה – מעמד כלכלי וארגון מקצועי'. ברנאי מדגיש את המתוחות שהתגלעה בקהלים אחדים בתקופת השבתאות. כאן ראוי לתקן ולציין שדניאל פינטו, ששמו נכלל ברשימת המלכים של שבתאי צבי, לא היה תושב אזמיר, אלא בא מחלב, ולימים שב לעירו.³

ברנאי מציין בזהירות כי לפי שעה המחקר אינו מאפשר לקבוע אם אמנם נשמר לאחר 1688 רצף של החיים הקהילתיים בעיר או שאולי התהוותה למעשה במאה השמונה עשרה קהילה חדשה, אשר שמרה על רציפות מסוימת ברפואי הארגון ובמנהגים של הקהילה שנוסדה במאה השבע עשרה.

Avner Levi, 'Shavat Aniiim: Social Cleavage, Class War and Leadership in the Sephardi Community: The Case of Izmir 1847', Aron Rodrigue (ed.), *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership*, Bloomington, IN 1992, pp. 183-202
רחל סבע-וולף, 'קונטרס שועת עניים בלאדינו (אזמיר 1847): עיון ז'אנרי ותמטי בקורותיו של פילוג חברתי פנים-קהילתי וביטוי בשני שירי קופלאס ספרדיים-יהודיים', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ח.
ראו על אודותיו לפי שעה: לאה בורנשטיין-מקובצקי, עיר של חכמים וסוחרים: הקהילה היהודית בארם צובה, 1800-1492, אריאל תשע"ב, עמ' 158-161.

הדיון הנרחב בתקנות הקהילה, בעיקר באלו שתיקן ר' יוסף איסקפה במאה השבע עשרה ובאלו שתיקן ר' חיים אבולעפיה בשנת 1725, והבאת חלק מהתקנות בפרקי הספר ובנספחים, מלמדים על המצב החברתי והדתי בקהילה. כך למשל שלושים התקנות של ר' חיים אבולעפיה מעידות על פתיחת חנויות בשבת, על מעשי הונאה במידות ובמשקלות, על הפקעת מחירים ועל קיפוח העניים. תקנות העיר מן המאות השבע עשרה והשמונה עשרה מלמדות גם על פנייה של יהודים בעיר לבתי הדין השרעיים, על הלשנות, על פנייה לקונסולים האירופים בענייני שיפוט ובעניינים פנימיים של הקהילה ועל פנייה לשלטונות העות'מאניים. ריבוי התקנות בעניינים אלה מעיד על חומרת הבעיות.

ברנאי מביא מקורות יהודיים ולועזיים שעולה מהם חוסר הלכידות בעיר במאה התשע עשרה, שמראשיתה הייתה הקהילה נתונה במשבר חובות חריף. מתוך בדיקת המקורות הוא מסיק שהעומות העיקרי היה בין בני המעמד הבינוני לבין הגבירים, שהמונופול של העשירים על הנהגת הקהילה וקביעת סדריה, שנמשך כמעט 200 שנה, נשבר, ושמראשית המאה התשע עשרה גבר קולם של בני המעמד הבינוני והנמוך, שהבינו כי הם מנוצלים ומשלמים את רוב המסים.

חשובה גם מסקנתו של ברנאי שרק משנות העשרים של המאה התשע עשרה הופיעו הגילדות בעיר ככוח פוליטי מאורגן שהצליח להשתלב בהנהגת הקהילה. הוא מראה כי הן נהגו להסגיר לערכאות של גוויים חברי גילדה שהפרו את הסכמותיהן או יהודים שפגעו במונופול שלהן. מנגד הוא מציין את עוניים של רבים מפועלי הגילדות, ומעריך שהירידה הכלכלית והמשבר החמור בין המעמדות קשורים גם למשבר הכלכלי באימפריה העות'מאנית שהחל ברבע האחרון של המאה השמונה עשרה.

השער השני של הספר דן ברבנות העיר וברמותה במאות השבע עשרה והשמונה עשרה. עשרות רבני העיר וחכמיה במאות אלו היו עילית רוחנית, ורבים מהם פרסמו ספרות רבנית מגוונת. המחבר דן בחמישה רבנים: הרב פעיל הציבור ר' שלמה ן' עזרא, שחי במאה השבע עשרה, וששימש נציג הקהילה לפני השלטונות בעיר ונמנה עם רבני העיר החשובים; ר' שלמה אלגאזי, המקובל שהתנגד לשבתאות; הדרשן השבתאי ר' אליהו הכהן האיתמרי; הרב המארגן ר' יוסף אישקפה, מתקן תקנות העיר; איש ההלכה ר' חיים בנבנשתי, שתמך בשבתי צבי, ושנחשב לפוסק הגדול של הקהילה. הדיון באישים אלה, ביצירתם, בתקנותיהם, במחלוקות ההלכתיות והציבוריות שהיו מעורבים בהן, במאבקים על הרבנות הראשית בעיר וביחסם של רבני העיר לשבתאות, מבוסס היטב. ברנאי מבהיר בצורה חיה את הרקע למחלוקות ואת הפלגנות בחברה היהודית. למשל באשר לר' חיים בנבנשתי, שהיה לדבריו הסמכות ההלכתית

הרמה ביותר בין רבני אומיר עד המאה התשע עשרה, הוא מגיע למסקנה חד-משמעית שהוא תמך בשבתי צבי, ושהלה גמל לו על כך כמנותו אותו לרב יחיד בעיר ובהדיוח את שותפו לרבנות ר' אהרן לפפא; לאחר התאסלמותו של שבתי צבי חזר בו ר' חיים מאמונתו בו.

ברנאי עומד על ההשפעה החזקה של קהילות אסתאנבול וסלוניקי על דרכי הארגון של אומיר ועל מנהגי הקהילה. הוא עוסק בהרחבה בר' יוסף אישקפה ובר' חיים בנבנשתי, שני הרבנים החשובים בעיר במאה השבע עשרה, מגולל את הרקע לבואם לאומיר, וסוקר את המאבקים שניהלו נגד רבנים אחרים בעיר, למשל המאבק הנמרץ של ר' יוסף אישקפה, שמוצאו היה מסלוניקי, בר' עזריה יהושע, שכיהן כרב באומיר, ושאף הוא היה יליד סלוניקי. הוא דן בשאיפתם של רבנים אלה להשתרר על רבנות העיר ומנגד בפיצול של הרבנות לשניים. אחד החידושים של המחבר הוא שר' יוסף אישקפה ור' חיים בנבנשתי, שלמדו בישיבת המהרי"ט (ר' יוסף טראני) באסתאנבול, הושפעו ממנו ומפסיקותיו. יתר על כן, רבני סלוניקי ואסתאנבול התערבו במחלוקת הנפיחה (התרת בשר בהמה שריאתה נופחה) שפרצה באומיר כבר בשנות השלושים של המאה השבע עשרה – רבני סלוניקי הקלו בכך, ובאסתאנבול החמירו. ר' עזריה יהושע הקל כמנהג סלוניקי, וכך נהגו הקהלים שהנהיג באומיר, ואילו הקהלים שהנהיג ר' יוסף אישקפה, שקיבל את מנהג אסתאנבול, החמירו. רבני סלוניקי חששו למנהגם ולתדמיתם אם תתקבל באומיר דעת המחמירים. אך מתירי הנפיחה באומיר, שמוצאם היה בסלוניקי ובפורטוגל, הפכו לרוב בקהילה, והקימו בית מטבחים משלהם. הלחץ הכלכלי של הסוחרים ואולי גם של גילדת הקצבים גבר על הדומיננטיות של ר' יוסף אישקפה ור' חיים בנבנשתי, ולמרות סמכותם הרבה בעיר הם לא הצליחו להשליט את פסיקתם המחמירה בעניין הנפיחה.

המחבר עוסק גם במחלוקות הלכתיות אחרות בענייני כשרות ודיני אבלות ששני הרבנים החמירו בהם בעקבות רבם המהרי"ט. הוא אף דן בהרחבה במנהג הורשת הרבנות שנהג בעיר כבר באמצע המאה השבע עשרה, ומגיע למסקנה שהרבנות צמחה בד בבד עם צמיחת הקהילה. מכאן נבע חוסר היציבות שאפיין את מוסד הרבנות במאה השבע עשרה, ומכאן המחלוקות הקשות שידעה הקהילה. ברנאי מציין את המגמה המוכרת בקרב העילית הרבנית בעיר לשמור על שררת הרבנות בתוך המשפחה, ומבהיר את האופי החברתי והכלכלי של מינוי רבני העיר. המחלוקות בעניין זה משקפות לדבריו את המאבק הפוליטי האלים על הרבנות. בין הסיבות לפיצול הרבנות הוא מונה את התנגדות גבירי העיר לבנבנשתי עקב פסיקותיו המחמירות בענייני ממנות. דוד תמר יחס תשובה מפורסמת בשו"ת 'בני אהרן' שחיבר ר' אהרן לפפא למאבק האלים בעיר בתקופת השבתאות, ואילו ברנאי מוכיח כי מדובר שם בהסגרה לשלטונות

ובמעשי אלימות שאירעו כבר בשנים 1660-1661, ומסביר מדוע הושמט שמו של בנבנשתי מן השו"ת של לפפא.

הדיון בדרכו של בנבנשתי לרבנות העיר מבוסס על כתביו, שמשקפת בהם סערת רוחו לנוכח פעילות יריביו כנגדו. ברנאי מוכיח כי במאבקי הרבנות היו מעורבים כל יחידי הקהילה ובעיקר מנהיגיה, רבנים בערים אחרות ואף שלטונות העיר. הוא מתאר מחדש באופן כרונולוגי את דרכי המאבק בין הרבנים לפפא ואישקפה, את הרחת לפפא בטבת תכ"ו (דצמבר 1665) ואת מאבקי הרבנות בשנים 1665-1667, בימי שבתי צבי. מסקנתו היא שבין הרבנים הנצים שררה מערכת יחסים מורכבת ארוכת שנים, וששבתי צבי ניצל זאת, הדיח את לפפא, שהתנגד למשיחיותו, ומינה תחתיו את בנבנשתי לרב ראשי יחיד. עם זאת ברנאי מציין שאין ודאות שבנבנשתי שימש כרב כולל יחיד בעיר, אך מראה שהוא המשיך לבטל מנהגים שהנהיג לפפא בעיר, ושהוא לא שב לדון בדיני ממונות אחרי מותו של לפפא, בכ"ו באייר תכ"ז (20 במאי 1667). ניתוח התעודות מלמד על התבססותו של בנבנשתי כרב הקהילה בשנות חייו האחרונות, עד פטירתו בשנת 1673. מסקנה נוספת של ברנאי היא שהרבנות הכוללת בעיר עברה ברוטציה כנראה בין מרביצי התורה בעיר, שהתקיימה ביניהם הייררכייה ברורה, ושהפרנסים והקהלים העדיפו רבנות משותפת על פני רב אחד ויחיד. אישור לכך מצא גם בדבריו של הנוסע השוודי מיכאל אנמאן, שביקר בעיר בראשית המאה השמונה עשרה. בהמשך הוא מוכיח כי במאה השמונה עשרה חזר הדגם של רבנות כוללת של שני רבנים המכהנים יחד, אך הפעם היה מינוים נתון לא בידי משלמי המסים כבעבר, אלא בידי קבוצת עסקנים מצומצמת.

הדיון בשבתאות באזמיר נסמך על מחקרים מעשרות השנים האחרונות וכן על ספרו של ברנאי עצמו על השבתאות. אחד מחידושויו הוא שלא היה די בתמיכה העממית שקיבל שבתי צבי כדי להשתלט על הקהילה, ושללא עזרת רבנים ועסקנים פעילים כמו ר' שלמה ן' עזרא הוא לא היה מצליח במשימתו זו. הוא מבסס את התפיסה שהשתלטות שבתי צבי על בית הכנסת פורטוגל בשבת ו' בטבת תכ"ו (12 בדצמבר 1665) הייתה אירוע מכונן. הוא גם מלמד שרק חלק מהמתאסלמים בעיר בעקבות שבתי צבי ידועים לנו ומציין את המאמינים השבתאים שלא התאסלמו, ושהסתירו את אמונתם השבתאית. בהקשר זה היה תפקיד חשוב לדרשן השבתאי ר' אליהו הכהן האייתמרי, שנמנה עם המאמינים הנסתרים, ושהיה מורם ורבם של עשרה שבתאים נסתרים. ברנאי גם מדגיש שהספר 'חמדת ימים' שחיברו חבורת מקובלים בעיר, חלקם בעלי זיקה לשבתאות, נכתב במטרה לעצב את ההלכה של 'היהודי החדש', שמשוקעים בה יסודות שבתאיים. הוא מראה כי שבתאים רבים חשו בעיר ביטחון יחסי

ולא היססו לפעול בה בסתר ולארח אורחים שבתאים. מכל מקום למן המאה השמונה עשרה התעלמו רוב רבני העיר מפרשת השבתאות ומהשלכותיה. השער השלישי של החיבור דן בקשרי אומיר וארץ־ישראל. המחבר סוקר את מכלול הקשרים בין יהודי אומיר וארץ־ישראל משלהי המאה השש עשרה ואילך, ומתאר את נוכחות השד"רים בעיר החל בשנת 1661. הוא לומד מתקנות הקהילה וממנהגיה על עולים ועולות לארץ־ישראל, ודן בעליות של חכמים ויחידים לארץ־ישראל במאות השבע עשרה והשמונה עשרה. המקורות הרבים שהוא מביא מעידים על עומק הקשר שחשו רבים מחכמי אומיר ויחידיה לארץ־ישראל. הקהילה הנהיגה הסדרים לתמיכה בעולים ויסדה הקדשים שפרותיהם נועדו לכלכלת יהודים בארץ־ישראל. ברנאי קובע שהקשרים עם ארץ־ישראל התפתחו בעיקר במאה השמונה עשרה. השימוש הנרחב שהוא עושה בעשרות מכתבים מכתב היד של פנקס 'פקידי ארץ־ישראל' בקושטא הוא תרומה חשובה מאוד למחקר. הוא מלמד על מקומה המרכזי של אומיר במערכת המסועפת של התמיכה הכלכלית והארגונית ביישוב היהודי בארץ־ישראל ועל גביית כספים עקבית עבור ארץ־ישראל באומיר, בהתאם לגודלה היחסי לעומת קהילת אסתאנבול. כמו כן הוא מוכיח כי משבר השרפה באומיר בשנת 1742 הביא להפסקה מוחלטת של התרומות מקהילה זו לארץ־ישראל. המחבר גם מסביר שהבעיות בסיוע לארץ־ישראל נבעו בחלקן מהתנגדות הנהגת הקהילה להטלת מרות עליה מצד גוף חיצוני.

קופת ארץ־ישראל באומיר, שנוסדה בשנת 1831, הייתה ניסיון חדשני להקים מעין קופת גמל בת מאה יחידות, שהונה אמור היה להגיע ל־50,000 גרוש. ברנאי מוכיח כי הקופה אכן הוקמה, וכי העולים נהנו מרווחי הכספים שהשקיעו עמיתיהם שנותרו באומיר, ואלה ראו בכך תרומה ליישוב ארץ־ישראל.

הספר כתוב בלשון בהירה, והוא תרומה רבת חשיבות למחקר יהדות האימפריה העות'מאנית בכלל ויהדות אומיר בפרט. הוא ישמש מעתה ספר מחקר בסיסי לכל חוקר ומתעניין בקורות יהדות אומיר במאות השבע עשרה והשמונה עשרה.

לאה בורנשטיין־מקובצקי